

K R I T I K A

„Mintha előlről kezdeném”

BERTÓK LÁSZLÓ SZONETTKÖNYVE

Talán soha nem írtak annyi szonettet magyarul, mint manapság. A legszigorúbban szabályos típustól kezdve a leglazábbig, amelynek már csak a műfaji megnevezése utal a hagyományra, gazdag a változatok száma, felidézve szinte a kora reneszánsz kori Itáliát, ahol kialakulásakor többféle formát próbálgatva alakult ki a klasszikus szonett egyik alaptípusa. A mai változatosság talán a felbomlás jele lenne? A szonettek sokasága pedig inkább csak divatjelenség? Hiszen századunk második felében minden felbomlik, s minden divattá válhat, s ami divatos, az kényszerítő erejű is. Úgy gondolom, nem erről van szó, hanem éppen a felbomlás ellen ható erőteljes törekvésről. E forma közel nyolc évszázados múltja s az ahhoz való kapcsolódás már önmagában is állásfoglalás az ügyben, hogy a hagyományok átértelmezhetők ugyan, de ehhez kitagadni nem szükséges őket. A klasszicizálás nem feltétlenül fantáziaszegénységet, korszerűtlenséget jelent, hanem sok esetben tudatos választást is: az alkotó olyképpen kor-szerű, hogy elutasított kortendenciákkal szemben foglal állást, a bomlással szemben a megmaradást, a mindennek elmúlásával szemben az őrző fegyelmezettséget állítva. Talán túlzónak hangzik az állítás, de a szonett valamennyire Európát, a földrész kultúráját is jelképezi: egyike a legnemzetközibb formáknak, s ráadásul nem csupán forma, hanem olyan közlés mód, amely eszmét, szerkezetet egyaránt meghatároz, s nemcsak áttételesen, mint bármely forma, hanem meglehetősen közvetlenséggel. S az eszmei-szerkezeti mag, amely minden igazi szonettet meghatároz: a téziszből és antitéziszből kibontakozó olyan szintézis, amelyben a feloldás korántsem végérvényes, vagy ráadásul még idilli is, hanem a korábbiakat megőrző közlés, valamiféle cselekvésre, legalábbis gondolatira sarkalló. „Mintha előlről kezdeném” – mondja az egyik Bertók-szonett címe, s nem vág-e ez egybe a „Változtasd meg élted!” rilkei felszólítással? A két közlés közt lepergett egy gyötrelmes évszázad, s éppen annyiban mások Bertók László szonettjei, amennyi változás volt ezalatt a történelemben, a természetben, a személyiségben.

A szonettgyűjtemény, a *Három az ötödiken – 243 szonett* tartalmi-műfaji megnevezéssel – kilenc év anyagát, egy egész korszak költői természetét mutatja fel. Tartalmazza két, korábban önállóan megjelent könyv anyagát, a *Kő a tollpíhén* (1990) 81 és a *Ha van a világon tető* (1992) 66 darabját, valamint *Ez a semmi, két semmi közt* belső címmel a legutóbbi évek 96 alkotását is. A zárószonett eléggé egyértelművé teszi, hogy több szonett – egyelőre legalábbis, kötetet is tervezve általuk – nem lesz, eljött az abahagyás ideje. S itt válik egyértelművé az is, hogy miért *Három az ötödiken* a főcím: a szonettek száma matematikailag így is leírható, s mivel az első szonettkötet verseinek száma három a negyedikén volt, ez már nyilván nem „véletlen”. Bizonyos, hogy a többségükben föltehetően nem matematikus olvasók, s a számmisztikára kevésbé hajlamosak, a kötetcímmel találkozva csak sokadjára gondolnak erre az értelmezésre. Ez a kijelentés önmagában utalhat például arra is, hogy három ember él az ötödik emeleten, vagy hogy három lakás vagy bármi más található ott. De – ha már játék is a kötet cím,

engedtessek meg az olvasónak is a játszadozás – talán arra is gondolhatunk, hogy a gyűjtemény éppen három kötet anyagát tartalmazza, s mindegyik az ötödiken, az ötödik ikszen átlépve keletkezett.

Szonettet nem az örven éves költő kezdett el írni, korábbi könyveiben közel fél-száz, tehát szintén kötetnyi alkotás található e formában. Szonettjei eleinte hagyományos felépítésűek voltak, s még abban is hagyományhoz csatlakoztak, hogy szinte kizárólag költészettani kérdésekkel foglalkoztak. Vagy elődöt, kortárs mestert, barátot szólítottak meg, idéztek fel, vagy valamilyen más, személytől független ars poetica jellegű kérdéskörrel néztek szembe. S egyetlen kivételtől eltekintve 4+4+3+3 sortagolásúak voltak. Az *Ágából gyökér* 1979–1982 között keletkezett anyagában jelenik meg az a szonett-típus, amelyik 4+4+4+2 osztású, s amely olykor kisciklusokba szerveződik (*Alkalmi vers József Attila hetvenötödik születésnapjára, Babits-koszorú*). S ez az új forma már egész ciklust alkot *A kettészakadt villamos* (1987) *Nélkülem szalad* alcímű 17 darabjával. Innen már csak egyetlen lépést kellett megtenni a *Kő a tollpíhén* szonettjeiig: a 9–10–11 szótagos sorokat lerövidíteni nyolc szótagosokra. S ezzel készen állt a jellegzetes Bertók-szonett. A sorhosszúság ilyen mértékű rövidítése ugyanis nem csupán számtani kérdés. Köztudott, hogy a sorterjedelem és a közlendő jellege, műfaja között komoly összefüggés van: a *Toldi* elképzelhetetlen kétütemű hatosban vagy nyolcasban, a dalok viszont elképzelhetetlenek a *Toldi* versformájában. Ugyanakkor a páratlan szótagszámú sorok valami okból mindig dinamikusabbá, zaklatottabbá teszik a verset, s talán ezért is alkalmasabbak a komoly gondolati közlendő, az egyértelmű megoldhatatlanság, a vita-jelleg kifejezésére. Amikor Bertók László nyolc szótagossá rövidítette a sorokat, akkor kétféle hagyomány ellen is „fellázadt”: sem a szinte kötelező jambikus jelleget, sem a sorterjedelmet nem tekintette „szentségnek”. E két dolog szorosan összefügg jelen esetben: a nyolcas, a kétütemű nyolcas a hazai fejlődésű versritmus egyik legősibb és leggyakoribb formája, s mivel „hangsúlyos”, eleve nem lehet jambikus, legfeljebb trochaikus lejtésű. Ritmus szempontjából a legmagyarosabb szonett született így meg. Az ütemhangsúlyos ritmuskép persze egy lehetőség a több közül: Bertók nem szakít a jambikus-szerűséggel, csak nem tekinti többé kizárólagosságnak. Vannak tisztán jambikus, kevert ritmusú, hangsúlyos, sőt tisztán trochaikus ritmusai is. Ezzel a szonett végleg betagozódtott a nyugat-európai időmértékes ritmusok huszadik századi s magyar költészetbeli sorába: nem kötelező a szabályosság, s mint Ady óta a jambusvers általában, most már a szonett is egybemintázható az ütemhangsúlyos ritmusokkal.

De mi történt-történik a szonett gondolati jellegével e sorrövidülés közben? Nem sikkad-e el, nem válik-e fikcióvá a „dalformában”? Az olvasó tapasztalhatja, hogy szó sincs erről, s azt is észlelheti, hogy ennek egy másik formai megoldás a magyarázata. A sorok lerövidülnek ugyan, de nem csökken, redukálódik a beléjük zsúfolt közlendő, sőt, még sokrétűbbé válik, s ezt a mondatépítkezés teszi lehetővé. Már Bertók korábbi költészetében is meghatározó poétikai sajátosság volt a hiatusos építkezés és a mozaikosság. Ezek teljesednek ki az új típusú szonettekben. Korábban inkább a gondolati-képi közléssor egyes elemei maradtak ki, de a hiátus, feltűnően legalábbis, nem vonatkozott a mondatépítkezésre. E szonettek jelentős részében viszont lényegivé válik a hiányos mondatépítkezés. Mondatok sora csonka, formailag mégis lezárt. A mondatot, tagmondatot lezáró írásjel és a befejezetlenség eleve feszültséget kelt, a hiányérzet állandósul, állandó gondolati anyaggá válik. S bár egyetlen szonetten belül a mondatok a költői logika szerint hibátlan sort alkotnak, nemcsak a hiatusos jelleg mehökkentő,

feszültségkeltő erejű, hanem a mozaikosság is, vagyis az a sajátosság, hogy az egyes közléselemek között gyakorta nemcsak mondattani a kihagyás, hanem a gondolati ugrás is nagy, az asszociáció is távoli.

Nézzünk meg egyetlen jellegzetes és jelentős példát, a *S mint aki törököt fogott* címűt: „Eddig, ami előtte ment, / most az, ami csak toporog. / Robban az egész regiment, / s mint aki törököt fogott. // Csak a gyerekek s asszonyok. / Csak ők értik a hirtelent. / Egy csipesz itt, egy mosoly ott, / s megvan, hogy kinek, mit üzent. // Egyébként elfogy, annyi szent. / Lyukas zászlók meg abroszok. / S mert mindenkinek mást jelent, / még jóni kell, mert jóni fog. // Hiába kavics, könny, homok, / ha se Kelemen, se cement.”

Nyilván első olvasásra is szembeötlenek a kulturális rájátszások. A *Szózatot* mindenki ismeri, de ki tudná egyértelműen megmondani, hogy ez a szabad idézet: „még jóni kell, mert jóni fog” a *Szózatnak* melyik részére vonatkozik. Vajon nem tudatos egybejátszása-e ez a megfogalmazás a „jobb kor” és a „nagyszerű halál” kétféle jövőképének, ráadásul oly módon, hogy a halál elől a „nagyszerű” mai jelentésköre szinte teljesen hiányzik. Aztán könnyű ráhibázni a záró sorpár ballada-képzetére, Kórmíves Kelemenre is. De itt kifordul az eredeti történet, a tragikust nem oldhatja fel a katarzis, hiszen „se Kelemen, se cement”, vagyis se cselekvő személy, se a cselekvést lehetővé és értelmessé tevő eszköz nincsen. A ballada-motívum feszültsége még kiélezettebbé válik. De a jogos asszociációnak ezzel még nincs vége. A megidézett Kelemen ugyan egyértelműen bevonható a népballada világába, de nemcsak oda. A vers egész összefüggésében, történetileg a török motívummal, a jelenkorra vonatkoztatva a „lyukas zászlókéval” felidéződik Mikes Kelemen is, a bujdosó, a fejedelem leghűségesebb híve. Meg Kossuth Lajos, aki „azt üzent: elfogyott a regimentje”. Mintha arra is ráutalna a szöveg, hogy ilyenfajta emberrel – emberekkel – sem rendelkezik a mai társadalom.

Mi célt szolgálnak ezek a rájátszások? Segítenek értelmezni az alaphelyzetet, amelyet egy közismert szólással fejez ki a címbe is kiemelten a vers. Olyan helyzetben vagyunk, mint aki törököt fogott, azaz, mint aki olyasvalamire tett szert, amitől inkább szabadulni szeretne, ami inkább teher, mint adomány. A cím egyetlen személyre utal inkább, de a vers egész összefüggésében meglehetősen egyértelmű, hogy ez a személytelenül általános egyes számú harmadik személy nem a beszélő – bár az is –, nem egyvalaki más, hanem egy nagyobb közösség, talán az ország népe. S azért nemcsak a jelentésátvitel, hanem néhány többszám, az *egész regiment*, a *mindenki* is ezt erősíti. De mi is ennek a „törököt fogott” helyzetnek a konkrétabb tartalma? Egyértelműsíti ezt a „lyukas zászlók” kifejezés, amely 1956 októberében vált látvánnyá és szimbólummá. Ezek a zászlók, ilyen zászlók 1989-ben kerülhettek ismét nyilvánosság elé. S miután e szonett az 1989–1992 között keletkezettekhez tartozik, nyilvánvaló, hogy a rendszerváltozás verse, pontosabban a rendszerváltozás kritikája. De vajon csupán azé-e? Nem lehet-e ezt a szonettet 1956-ra és 1989-re egyaránt vonatkoztatni? Bizonyos vagyok benne, hogy lehet, sőt, csak így válik teljessé a mű. Törököt fogtunk 1956-ban és 1989-ben is. Mindegyikről elmondható, hogy „mindenkinek mást jelent”, mindegyikre érvényes a „se Kelemen, se cement” ítélete, erkölcsi tartalmú keserűsége. S így válhat teljesebbé a „még jóni kell, mert jóni fog” sor polivalenciája: kétféle jövőt, s mindegyiket kétféleképp minősítő sugallata. Hiszen jöhet egy jobb kor is, s íme, 1956 után eljött 1989. Jött a nagyszerű halál is 1956-ban, de jött utána a siralmas tetszhalottság időtelensége is. Ismét „robbant” „az egész regiment”, de vajon valóban robbant-e, nem jöhet-e ismét „1957”? S áttételesebben: kiiktatható-e negyven év? Elszakadhatunk-e ettől a „töröktől”?

Ha ehhez még hozzávesszük, hogy mind 1956 október 23-a, mind az 1989-es változások „hirtelen” következtek be, politikailag és pszichésen is váratlanul, még pontosabbá és érthetőbbé válik a versben érzékeltetett párhuzamos történelmi helyzetsor, amely végül is sokévszázados magyar politikai és gazdasági fátumot, s ezáltal is formálódó alkatot ragad meg. S innen, a vers egész felől nézve kitöltődnek az üres helyek, eltűnnek szinte a hiátusok, láncolattá szerveződnek a mozaikok. Nem egyértelművé válik minden, csak beilleszthetővé, szervessé, érthetővé, értelmezhetővé. Még a legtalányosabb, a nyitó sorpár is. Mi is az, ami eddig előtte ment, s most csak toporog? Elsősorban nyilván a regimentre, vagyis az eddigi hatalomra és képviselőire gondolhatunk. Ám a tanácstalanságnak így érzékeltetett helyzete a vers egészben elsősorban aligha a leváltott hatalomra vonatkozik, hanem sokkal inkább azokra a tömegekre, arra a nép egészre, amelyik törököt fogott, s most se előre, se hátra. Ha lett volna, ha volna is célja, jövőképe, az részben megfogalmazhatatlan, részben sokpólusú, tehát az egyetértést és az abból fakadó értelmes cselekvést gátló. Nincs olyan vezető, akivel föl lehetne építeni az országot, de kötőanyag sincs hozzá, se szellemi, se anyagi értelemben. A hétköznapi élet szintjén ugyan megvan a találékonyság, működik az élet folytonosságának nagyüzeme, de egyébként nincs mivel vizsgáltatnunk igazából, „Egyébként elfogy, annyi szent”. Ez a profán sor szinte nyeglének hat, a rá következő is, de mögöttük a keserűség munkálkodik. A *Szózat* „megfogyva bár” gondolatának lefokozása is ez a rejtett megidézés, a „törve nem” közvetett cáfolata, hiszen nem a szent eszmék, csak a pusztá élet őrzi magát és így az országot. S a zászlók meg az abroszok sem csak alkalmilag kerülnek egymás mellé. A zászló az eszme, az abrosz a mindennapi kenyér kifejezője, ugyanakkor a zászló a forradalmas utcára, a regimentre s a férfiakra egyaránt vonatkozatható, míg az abrosz inkább az asszonyokra, a családra, közvetve a csipeszre és a mosolyra is. Az előbbi az ember társadalmi arcát, az utóbbi a magánemberit, a családiasat mutathatja fel. Ugyanakkor a lyukas zászló a lázadás jelképe is, az abrosz, ha fehér és zászlóként kiterítik, viszont a megadásé. „Mindenkinek mást jelent” tehát nemcsak a zászló, hanem az abrosz is. Ugyanakkor mindegyik egyszerre az élet és a halál szimbóluma is: a győzelem és a vereség egyaránt.

Az már a versen kívülre vezet, de értelmezi és érvényességét gazdagítja, hogy ez a keletkezéskor talán túlságosan sötétben látónak mutakozó mű néhány év elteltével józanul kemény igazságokat kifejezővé „szelídült”, s remény és reményvesztettség hullámmozgásában megváltoztathatatlanak látszó sorsképletet fejez ki.

A rájátszások, a hiátusok és a mozaikosság mellett a szonettek másik szembeötlő vonása a paradox jelleg, amely nyelvi, képi és fogalmi szinten is megmutatkozik. Semmi sem tekinthető egyértelműnek, bizonyosnak, kivéve azt a tény, hogy a létezés véges, de éppen ez a tény, élet-halál ellentéte s annak feloldhatatlansága a legnagyobb paradoxon. Ez vezet el ahhoz, hogy mindennek a színét és a fonákját is meglássa a szemlélő, s szinte mindig egyszerre. A szonettkönyv talán legjellemzőbb sajátossága ez a hullámmozgásszerűen változó, de következetes villódzás: nincs nyugvópont, legfeljebb villanásnyi olykor-olykor, mert ha meg is fogalmazódhat a reményelv, mindig ott van a kétely is mellette, ott a kérdés, ott a feltételesség. A személyes élettapasztalat és a nemzedékek történelmi-antropológiai tudása soha nem engedi meg a fausti szép pillanatot meglátását, még virtuálisan sem, ugyanakkor a személyiség soha nem képes végleg leszámolni a vággyal, hogy ha máshol nem, legalább a tudatban megteremthesse az eszmény ideáját, s hogy ebből valamit tárgyiasíthasson is, legalább az írásművekben. A tudat is törököt fogott mind a reményelvvél, mind a reménytelenséggel: egyik sem

ereszti, egyiktől sem lehet soha megszabadulni, hiszen amíg él az ember, mindvégig a halál tudatával, s amiként halad előre az időben, egyre inkább azzal is számot vetve. Szeretett lények halála, betegségek, a történelem és a természet hullámmozgása egyaránt figyelmeztetnek az elkerülhetetlenre, mindegyre azt is sugallva, hogy az élet maga mégis csoda, bár mulékony, de azt is, hogy a létezés minden formája hiábavalóságok hiábavalósága. A mai költő egyre ritkábban teszi azt, szembenézve ezzel az élménykörrel, hogy megírja egyrészt a *Himnusz*t, másrészt a *Vanitatum vanitast*. Nem, a mai költő egyszerre próbálja, sokszor egyetlen versben, sőt egyetlen képben kifejezni ezt a feloldhatatlan kettősséget. S ez a jellemző a *Három az ötödiken* költői világára, s az időben előbbre haladva, egyre inkább. A harmadik kötet már címével is azt hirdeti, hogy a lét, *Ez a semmi, két semmi közt bizony szegényes és silány valami*, de mégis, ez a semmi ugyanakkor minden is, a két semmi közt mégis csak a pillanatnyi lét, maga a csoda, még ha redukált is. E redukciót kifejezi a hiatusosság is, a paradox is, az átértelmező rájátszás is, s természetesen az irónia, a groteszk, valamint az ezek közegeiben maradó fantasztikum, az abszurd.

A kétsoros stórfával befejeződő szonettek rendszerint a gondolati összegzést hagyják a zárlatra, s kedvelik a szinte tankölteményszerű összegzést, a költői didaxist, a közmondásszerűséget. Ez az összegző jelleg a sajátja Bertók László szonettjeinek is. Közvetlenebbül főként a korábbiakban figyelhető meg, ilyen záró sorpárosokkal például: „a világnak négy sarka volt / és mind a négy elérhető” (12.), „ki simogat láncával / hogy itt élni és halni kell?” (14.), „és senki sincsen a helyén / csak a szótárban a szavak” (23.), „hogy a mindenségért felel / de csak magának tartozik” (28.), „s ha megszületik a jövő / éppen olyan lesz mint a ma” (49.), „bocsásd meg Uram hogy remél / holott tudja az igazat” (52.), „megtartani az életet / elfogadni halálotat” (72.). A későbbi szonettek közt is található ilyesféle verszárlat, de egyre általánosabbá válik, hogy a zárlat gondolati-képi anyaga végighullámszik az egész versen, hogy már – persze ez az állítás is paradox – nem elvezet a vers valahonnan valahová, hanem az első perctől kezdve közli a végeredményt is, tehát a *honnant* és a *hovát* is. Ez a sajátosság lineáris helyett inkább körkörössé teszi a verset, pontosabban a József Attila-i értelemben spirális szerkezetűvé, s ezt leggyakrabban már nyelvi szinten is megfigyelhetjük az ismétlődő szerkezetekkel, formulákkal. A vers indítása és befejezése nemegyszer közvetlenül is egymásra vonatkozik, de közben újabb, mélyebb felismerésekhez jutunk el, s a konkrét tapasztalat, felismerés rendre általánosabb érvényűnek mutatkozik. Például a 217. szonettben: „Mint mikor egy nyárósi nap, / s valaki a falon benyúl, / s egy eleven halotti új / megérinti a hátadat.” – majd a záróstrófában: „Mint mikor még mindent szabad, / de már senki sem szabadul.” Vagy a 241. szonettben: „Majd az ötödik temetés. / Amikor J. A. önmaga. / Se barátja, se rokona. / Helyére árvul az egész.” S a befejezés: „Majd ha kihál a mai rész, / és kit temetnek, nem hova.”

A létezés feloldhatatlan ellentmondásai természetesen a motívumok szintjén is meghatározóak. Ellentétpárokból rendeződik a legtöbb fontos motívum. Közülük a létre s annak etikai jellegére vonatkozik az élet-halál, a remény-reménytelenség, a van-nincs, a jó-rossz, az igazság-hamisság, a győzelem-vereség, a világ-egyén, a lét-semmi, a fenséges-kisszerű, a tárgyi-gondolati ellentétpárok sora. Inkább a lét szerkezetét, „térdejét” határozzák meg a változás-állandóság, a végtelen-pillanat, az egész-rész, az eleje-vége, a fent-lent, a bent-kint, az ég-föld ellentétpárjai. S e rendbe még jónéhány kulcsfogalom, gyakori motívum épül be. Olyanok, mint az Isten, a csoda, az álom, a hatalom, a bűn, az okosság, a félelem, a kép-képzet-képzület. Olyan tárgyak és jelensé-

gek, mint a fény, a tejút, a fekete lyuk, általában is a lyuk, a cső, a kő, a tető, a szárny. Olyan helyzetjelölő, fogalomvá váló határozószó, mint a „között”. De kulcsszóvá válik a névelő, az „ahogy”, a „csak”, az „ez”, a „ha”, a „még”, a „mikor”, a „mint”, a „mint-ha”, s a „hogya”. Meghatározó érzés az időélmény paradoxitása is. Az idő egyrészt rohanóan figyelmeztet az elmúlásra, másrészt viszont a tapasztalatok azt mutatják, hogy a létezés lényege nem változik, a múlt azonos a jelennel, s az a jövővel.

Talán e felsorolásszerű vázlat, s egyetlen versben, mint cseppben a többi 242-nek a megmutatása is érzékeltetheti, hogy Bertók László szonettkönyve a költői pálya méltó folytatása, önmagában is jelentős alkotói korszak, ugyanakkor az ezredvég magyar lírájában is kikerülhetetlen teljesítmény, amely a jelenleginél sokkal részletesebb elemzést igényelne és érdemelne. Ekkora anyag nyilván felfed fáradtabb pillanatokot is, olykor szükségszerű az önisméltásra is emlékeztető motívum-visszatérés, de ettől egyetlen szonettkönyv sem maradhatott mentes. S a döntő nyilván nem ez, hanem annak a több-tucatnyi műnek a megszületése, amelyeknek láncolata vivőereje a kötetegésznek, s amelyeket megjegyzünk, idézünk szinte észrevétlenül is életünk részévé teszünk. (Magvető, 1995.)

Vaszy Géza